әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
География және табиғатты пайдалану факультеті
Рекреациялық география және туризм кафедрасы

8-дәріс

Әдеби шолу ғылыми дереккөздердің синтезі ретінде

Scientific Writing

ДӘРІСКЕР

Елдар Нұрұлы

Аға оқытушы, аға ғылыми қызметкер, PhD Candidate

Дәріс мақсаты

Туризм саласындағы зерттеу жобасын әзірлеу барысында ғылыми дереккөздерді жүйелі түрде салыстырып, біріктіріп (синтездеп), дәлелді әрі логикалық байланысқан әдеби шолу мәтінін жазу қабілетін қалыптастыру.

Әдеби шолу дегеніміз не?

Синтез ≠ қысқаша мазмұндау

Синтездеудің алгоритмі

Практикалық құралдар

Бүгін осы сұрақтарға жүйелі жауап іздейміз →

1. Әдеби шолу деген не?

Әдеби шолу – жарияланған еңбектерді тізімдеу емес,
«қазіргі білімнің картасын» жасау.

Ол не белгілі, не белгісіз, қай жерде пікір талас тудырады – соны көрсетеді.

Білім картасы

Туризм контекстінде әдеби шолу не береді?

1

Өлшеу жүйесін көрсету

Құбылыстың қалай өлшенгенін жүйелейді

2

Теорияларды жүйелеу

Жиі қолданылатын теорияларды анықтайды

3

Әдіс теңсіздігін байқату

Сандық/сапалық зерттеулер арасалмағын көрсетеді

4

Олқылықты табу

Қазақстан / Орталық Азия контекстіндегі зерттелмеген салаларды табады

Әдеби шолу ≠ «Аннотациялар жинағы»

✗ Бұлай ЕМЕС

А авторы (2020) ... деді.

Б авторы (2021) ... тапты.

В авторы (2022) ... көрсетті.

Г авторы (2023) ... зерттеді.

Әр мақала бөлек → логика жоқ

✓ Синтез — ОСЫЛАЙ

«Бірқатар зерттеулер имидждің қайта келу ниетіне тікелей емес, қанағаттану арқылы жанама әсер ететінін көрсетеді (А, 2020; Б, 2021); алайда бұл байланыс қызмет түріне тәуелді болып шығады (В, 2022). Сондықтан контекстке сезімтал модель қажет (Г, 2023).»

Дереккөздер арасында ДИАЛОГ бар → байланыс, қайшылық, қорытынды

Әдеби шолу — дербес ғылыми жұмыс

> «Алдыңғы зерттеуді **дерек** ретінде алып, жаңа білім өндіретін ғылыми ізденіс»
>
> *— Kunisch et al. (2023), Organizational Research Methods*

Әдеби шолу екі негізгі ғылыми машыққа үйретеді:

Дәлелді ойлау

Әр тұжырым дереккөзбен негізделуі керек

Жүйелі ойлау

Әр дереккөздің орны мен рөлі көрсетілуі керек

2. Әдеби шолу түрлері

және дұрыс таңдаудың логикасы

Шолу түрі = зерттеу сұрағының функциясы

Дәстүрлі (нарративтік) шолу

Не үшін? Тақырыптың жалпы көрінісін беру, кіріспе бөлімге немесе шағын зерттеуге негіз

Артықшылығы: кең қамту, икемді құрылым, тақырыпты тұтас көрсету мүмкіндігі

Шектеуі: әдіс ашық көрсетілмесе, дәлелдерді таңдауда жаңсақтық (bias) болуы мүмкін

Маңызды: қазіргі талап — нарративтік шолуда да іріктеу логикасын көрсету!

Қашан қолдануға болады?

Курстық/дипломдық жұмыстың 1-бөлімі

Шағын зерттеу жобасының негізі

Тақырыптық шолу (кең сұрақтарда)

2-курс студенті үшін ең реалистік формат — тақырыптық нарративтік шолу, бірақ ішкі логикасы жүйелі болуы тиіс

Жүйелі шолу (Systematic Review)

Негізгі принциптер:

Айқын сұрақ | **Алдын ала критерий** | **Қайталанатын процедура** | **Мөлдір баяндау**

PRISMA 2020 — халықаралық нұсқаулық

(Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses)

- **27 тармақтық чек-лист** — Шолудың не үшін, қалай жасалғанын көрсетеді
- **Ағын-сызба (flow diagram)** — Іріктеу процесін визуализациялайды
- **Есеп беру (reporting) нұсқаулығы** — «Қалай жасау» емес, «не көрсету» керектігін реттейді

Page et al. (2021), Systematic Reviews, DOI: 10.1186/s13643-021-01626-4

Басқа шолу түрлері

Қамту шолу (Scoping Review)

Тақырыптағы зерттеулердің ауқымын картаға түсіреді: қанша зерттеу бар, қандай бағыттар, қандай олқылық бар

Қашан?
Кең сұрақтар, жаңа/дамып келе жатқан тақырыптар

Интегративтік шолу

Сандық, сапалық және түрлі құжаттарды біріктіріп, құбылысты кеңірек түсіндіреді

Қашан?
Бір тақырыпқа әр түрлі әдіс арқылы келген зерттеулер

Библиометриялық шолу

Жарияланымдар мен дәйексөздер желісін, тақырыптық кластерлерді, трендтерді көрсетеді

Қашан?
Әдебиет өте көп (жүздеген-мыңдаған мақала)

Шолу түрі — зерттеу сұрағының функциясы. «Не білгім келеді?» деген сұрақ шешуші!

Қай шолуды таңдау керек? Шешім логикасы

«Бұл араласу қаншалықты тиімді?» → **Жүйелі шолу**

«Бұл тақырып қандай қырлардан зерттелген?» → **Қамту (scoping) шолу**

«Құбылысты жаңа тұрғыдан түсіндіру керек» → **Интегративтік шолу**

«Зерттеу трендтері мен кластерлерін білу керек» → **Библиометриялық шолу**

3. Синтез ≠ қысқаша мазмұндау

Ғылыми дәлел құрастырудың логикасы

Синтез дегеніміз не?

Бірнеше дереккөздің нәтижесін ортақ ойға біріктіріп, олардың өзара байланысын көрсететін ғылыми жинақтау

Синтездің 3 міндетті қадамы:

1

ТОПТАУ

Қай дереккөз
қай тақырыпқа жатады?

2

САЛЫСТЫРУ

Ұқсастық пен
айырмашылық неде?

3

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Неге айырмашылық бар
және бұл не береді?

Синтезде «өз даусыңыз» дегеніміз не?

«Өз ойыңды дәлелсіз қосу» емес — дереккөздер жазылған жерде сіз олардың арасындағы **байланысты** көрсетесіз.

Мысал: туристік қанағаттану зерттеулерін синтездеу

1-зерттеу

Қызмет сапасы — басты драйвер

2-зерттеу

Эмоциялық тәжірибе — негізгі фактор

3-зерттеу

Контекст (мәдениет, маусым) — модератор

СИНТЕЗ ▼

«Қанағаттанудың негізгі факторлары зерттеулерде әркелкі: бір бағыт қызмет сапасын алға тартса, екіншісі тәжірибенің эмоциялық жағын басымырақ көрсетеді. Бұл айырмашылық контекстке (мәдениет, маусым, турист типі) байланысты болуы мүмкін, бұл «бір әмбебап модель» орнына контекстке сезімтал тәсілдің қажеттігін көрсетеді.»

ИНТЕРАКТИВ

1-2 минут • Мазмұндау ба, синтез бе?

ФРАГМЕНТ А

«Smith (2019) турист қанағаттануын зерттеді. Ол сауалнама арқылы 300 респонденттен дерек жинады. Нәтижесінде қызмет сапасы маңызды болды. Lee (2020) Оңтүстік Кореяда зерттеу жүргізді. Ол 500 туристен сұхбат алды. Нәтижесінде мәдениет ерекше рөл атқарады.»

ФРАГМЕНТ Б

«Туристік қанағаттанудың негізгі факторларын бірнеше зерттеу қарастырды. Қызмет сапасы маңызды рөл атқарғанымен (Smith, 2019), мәдени контекст модератор ретінде шешуші (Lee, 2020). Демек, бір ғана фактор емес, жергілікті жағдайға бейімделген модель қажет.»

Сұрақ: қайсысы синтез, қайсысы мазмұндау? Неліктен? Айырмашылықты 1 сөйлеммен түсіндіріңіз.

Интерактив — жауабы

А — мазмұндау

Әр автор бөлек баяндалады.
Олардың арасында байланыс жоқ.
«Не тапты?» деген деңгейде ғана.

Б — синтез ✓

Нәтижелер салыстырылды.
Қайшылық көрсетілді.
Қорытынды жасалды → «модель қажет».

Синтездің 3 белгісі:

- Дереккөздер арасында САЛЫСТЫРУ бар
- Ұқсастық пен ҚАЙШЫЛЫҚ көрсетілген
- Автордың ҚОРЫТЫНДЫ пікірі дәлелге негізделген

4. Синтездеудің жүйелі алгоритмі

SALSA, PRISMA және мөлдірлік талаптары

SALSA — әдебиетпен жұмыс алгоритмі

Search
Іздеу

Дереккөздерді іздеу (дерекқорлар, кілт сөздер)

Appraisal
Бағалау

Сапа мен релеванттылықты бағалау

Synthesis
Синтез

Нәтижелерді біріктіру, тақырыптық жинақтау

Analysis
Талдау

Олқылық, тренд, қорытынды шығару

Маңызды: SALSA — линейлік емес! Кейде бағалау кезінде жаңа іздеу қажет болады. Процесс итеративті (қайталанбалы).

Мета-талдаусыз синтез — SWiM нұсқаулығы

SWiM (Synthesis Without Meta-analysis) — көрсеткіштері әр түрлі, әдістері әркелкі зерттеулерді мета-талдаусыз синтездеу нұсқаулығы.

SWiM ұсынатын 4 негізгі қадам:

1

Топтау логикасын көрсету

Зерттеулерді неге осылай топтадыңыз — ашық жазу

2

Қолданылған метриканы нақтылау

Қандай көрсеткіштер, әдістер, шкалалар пайдаланылды

3

Нәтижені бір стандартта беру

Vote counting, narrative, кестелер арқылы

4

Шектеулерді ашық жазу

Гетерогенділік, сенімділік мәселесін мойындау

Campbell et al. (2020), BMJ, DOI: 10.1136/bmj.l6890

5. Синтездің тәсілдері

және туризмге бейімделген құралдар

Синтез матрицасы — «маршрут картасы»

Дереккөздерді бағанға, тақырыптарды жолға орналастырып, әр дереккөздің қай тақырыпқа не қосатынын көрсететін жүйе.

Синтез матрицасы не көрсетеді?

Келісім

Авторлар қай тақырыпта бір пікірде?

Пікір алшақтығы

Қай жерде пікір екіге бөлінеді?

Дерек олқылығы

Қай тақырыпта мүлде зерттеу жоқ?

Матрицаның арқасында әдеби шолу «субтақырыптар бойынша» жазылады — жеке-жеке аннотация емес!

Синтез матрицасы — толтырылған үлгі

Тақырып: «Дестинация имиджінің қайта келу ниетіне ықпалы»

Дереккөз	Имидж өлшеу	Қанағаттану байланысы	Контекст/ модератор	Әдіс
А (2019)	Когнитивтік + аффективтік	Тікелей әсер ✓	Еуропа, қала	Сауалнама, n=400
Б (2020)	Когнитивтік ғана	Жанама әсер	Азия, табиғат	SEM, n=350
В (2021)	Аффективтік	Тікелей әсер ✓	Мәдени турист	Аралас әдіс
Г (2022)	Когн.+аффект.	Жанама әсер	Оқиғалық туризм	Сауалнама, n=600
Д (2023)	—	Тікелей әсер ✓	Экотуризм	Интервью, n=25

Матрица не көрсетті? Имидж өлшеу тәсілдері бірдей емес → нәтижелер де әркелкі. «Тікелей/жанама» қатынас дизайнға байланысты. Экотуризм контексті аз зерттелген. Бұл олқылықтар біздің зерттеу сұрағын нақтылауға көмектеседі.

Синтез матрицасы — бос шаблон

Өз тақырыбыңызға бейімдеңіз! Бағандар = сіздің тақырыптық блоктарыңыз

Дереккөз (автор, жыл)	1-тақырып (ұғым/өлшеу)	2-тақырып (негізгі қатынас)	3-тақырып (контекст)	4-тақырып (әдіс/дизайн)
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
СИНТЕЗ:	Не ортақ? Не әркелкі?	Келісім / қайшылық?	Олқылық қай жерде?	Қай әдіс басым?

Синтездің 4 негізгі тәсілі (туризмге бейімделген)

1

Тақырыптық синтез

Қайталанатын тақырыптарды ірі блоктарға жинау (мыс., «тәжірибе», «өлшеу», «контекст»)

Қашан?
Сапалық деректер бар кезде

2

Концептуалдық синтез

Факторлар мен механизмдердің логикалық моделін (framework) құрастыру

Қашан?
Теориялық шеңбер керек кезде

3

Әдіснамалық синтез

«Қалай зерттеді?» — дизайн, іріктеу, құрал, дерек типін карталау

Қашан?
Зерттеу сапасын бағалау

4

Библиометриялық синтез

Кластерлер, трендтер, ықпалды жұмыстарды визуализациялау

Қашан?
Жүздеген/мыңдаған мақала

6. 10 дереккөзден «бір мәтін»

Қолданбалы үлгі: қадамдық логика

10 дереккөзді 4 блокқа бөлу логикасы

I-блок	II-блок	III-блок	IV-блок
Ұғым мен өлшеу	**Негізгі байланыс**	**Контекст, айырмашылық**	**Әдіснамалық қорытынды**
Қалай өлшенеді? Қандай шкалалар бар? (когнитивтік/аффективтік)	Имидж → қанағаттану → қайта келу ниеті қалай негізделеді?	Мәдениет, турист типі, маусым, қызмет түрі нені өзгертеді?	Қандай дизайн жиі? Қай жерде дерек аз? Олқылық неде?
2-3 дереккөз	**3-4 дереккөз**	**2-3 дереккөз**	**Барлық 10**

Әр бөлімнің соңында: «Осы тақырып бойынша не белгілі болды?» + «Дәл осы жерде қандай сұрақ ашық қалды?»

7. Жиі қателер және олардан қалай сақтану керек?

«Мақала-мақала» ретімен мазмұндау	Тақырыптық блоктарға бөліп, матрица жасау
Тақырыптық құрылымның болмауы	Кең → тар логикасымен жүйелеу
Қайшылықтарды жасыру	Пікірталасты ашық көрсету, неге екенін түсіндіру
«Алшақтықты» жасанды құрастыру	«Зерттелмеген» десеңіз — нақты дәлел көрсетіңіз!

Жүйелі шолудың өзі сапа кепілі емес — 67 түрлі проблема анықталған (Uttley et al., 2023)

Практикалық кеңестер (Лайфхактар)

Оқу кезінде бірден матрицаны толтырыңыз — кейін еске түсіру қиын

Scopus/WoS-та «Cited by» функциясын пайдаланыңыз — маңызды мақалалар өздері табылады

Абзацта кемінде 2-3 дереккөзді салыстырыңыз — бір абзац = бір автор болмасын!

Бөлім соңында міндетті «аралық синтез» жазыңыз — не белгілі + не ашық қалды

PRISMA ағын-сызбасын (flow diagram) пайдаланыңыз — тіпті нарративтік шолуда да!

Google Scholar Alerts — тақырыбыңызға жаңа мақалалар автоматты түрде келеді

Синтезді жазуға кіріспес бұрын: матрицаны толтыру → блоктарды жоспарлау → қаламды қолға алу

Қорытынды

1. Әдеби шолу = ғылыми дереккөздердің синтезі, аннотациялар жинағы емес
2. Синтез = топтау + салыстыру + интерпретация
3. Шолу түрі = зерттеу сұрағының функциясы
4. Синтез матрицасы — негізгі практикалық құрал
5. Мөлдірлік (PRISMA, SWiM) — қазіргі академиялық талап

Назарларыңызға рақмет!

әл-Фараби атынд. ҚазҰУ
әл-Фараби даңғ., 71/19
Алматы қ., 050040
Қазақстан Республикасы

+7 778 879 75 93

yeldar.nuruly@kaznu.edu.kz

https://farabi.university/

